

УДК 31674+371.14

О.М. ІОНОВА, В.В. ПАРТОЛА

ПОДОЛАННЯ БАР'ЄРІВ В ОСВІТІ ДОРΟΣЛИХ: АНТРОСОФСЬКИ-ОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД

© Іонова О.М., 2019

<http://orcid.org/0000-0002-9306-5553>

© Партола В.В., 2019

<https://orsid.org/0000-0002-2575-9692>

<http://doi.org/10.34142/2312-2471.2019.61.07>

Статтю присвячено розкриттю особливостей антропософськи-орієнтованого підходу до подолання освітніх бар'єрів, який реалізовано в європейській програмі *New Adult Learning Movement (NALM)* – Рух за оновлення освіти дорослих. З'ясовано, що в освіті дорослого виявляються три основні рівноправні бар'єри, над якими необхідно працювати, надаючи дорослому учневі конкретну допомогу в їх подоланні, а саме: бар'єри в людському мисленні, бар'єри в почуттях та емоціях, бар'єри у вольовій діяльності. Це відповідає цілісності психічної структури особистості, внутрішнє життя якої характеризується інтелектуальними й афективними процесами, а також вольовою активністю, пронизаною свідомістю. Наголошено на важливості розпізнання людиною своїх бар'єрів, що є першим кроком у пізнанні, самопізнанні й саморозвитку. Установлено, що подолання бар'єрів у мисленні передбачає: у людини повинно бути бажання запитувати, досліджувати дійсність, а не пасивно приймати знання та готові відповіді; той, хто навчається, має відмовитися від моделі реальності, проте сама реальність повинна відкритися людині; людині необхідно навчитися спостерігати навколишню дійсність, а також розрізняти те, що вона знає, та те, що розуміє. Робота з бар'єрами в галузі емоцій і почуттів потребує стриманості, володіння собою, внутрішнього спокою, завдяки чому особистості відкривається зовнішній світ. Найбільш ефективними шляхами формування вольової активності людини є заняття різноманітними видами мистецтва, робота у групі та проєктна діяльність, а також особлива структура самого навчального процесу, що має сприятливий вплив на волю дорослого учня. Схарактеризовано сукупність вправ внутрішнього характеру, що використовуються в антропософській освітній практиці, допомагають людині оволодіти ходом своїх думок, взяти під контроль свої емоції й почуття, вольові імпульси та тим самим сприяють подоланню освітніх бар'єрів. Відзначено, що використання антропософськи-орієнтованого підходу до подолання бар'єрів в освіті дорослих відкриває перспективи для поліпшення професійної, післядипломної, неформальної та інформальної освіти дорослих учнів.

Ключові слова: освіта, дорослі, бар'єри, мислення, почуття, воля, антропософськи-орієнтований підхід, NALM (*New Adult Learning Movement*).

Ionova O.M., Partola V.V. Overcoming the Barriers in Adult Education: Anthrosophical-Oriented Approach

The article is dedicated to the revelation of the peculiarities of anthroposophical-oriented approach to overcoming barriers, as it is implemented in the European program called New Adult Learning Movement (NALM). It has been found that in adult education there are three main equal barriers to work on, providing the adult learners with concrete help in overcoming them. These barriers are: barriers to human thinking, barriers to feelings and emotions and barriers to volitional activity. This corresponds to the integrity of the mental structure of personality, whose inner life is characterized by intellectual and affective processes as well as volitional activity filled with consciousness. The authors have focused on the importance of recognition of own barriers by a person, as it is the first step in cognition, self-knowledge and self-development. It has been determined that overcoming barriers to human thinking means that a person should have the desire to ask and explore reality, rather than to accept knowledge and ready answers passively. Besides, a learner should abandon the model of reality, however reality itself must be revealed to a person. Moreover, a person should learn to observe the surrounding reality and to distinguish between what he knows and what he understands. Overcoming barriers to feelings and emotions needs restraint, self-control and inner peace, due to which the external world reveals to a person. The most effective ways of formation of human volitional activity are: classes in various arts, group work and project activity as well as the special structure of the learning process which has favourable influence on the will of adult learner. The authors have characterized a set of internal exercises which are used in anthroposophical educational practice and help a person to master the course of his thoughts, take control of own emotions, feelings and volitional impulses and thus contribute to overcoming the educational barriers. It has been noted that the use of anthroposophical-oriented approach to overcoming the barriers in adult education opens up prospects for improvement of professional, postgraduate, non-formal and informal education of adult learners.

Key words: *education, adults, barriers, thinking, feelings, will, anthroposophical-oriented approach, NALM (New Adult Learning Movement).*

Постановка проблеми. Сучасні активні зміни в усіх сферах політично-економічного й соціально-культурного життя, науково-технічний прогрес й об'єктивна необхідність постійно засвоювати нові технології, потреби окремої людини в розвитку власної особистості актуалізують проблеми освіти дорослих, тобто всіх напрямів продовження навчання після закінчення закладу загальної середньої освіти.

Одним із найважливіших завдань освіти дорослих є врахування психофізичних особливостей особистості, зокрема наявність бар'єрів, що часто заважають людині вчитися, розвиватися, удосконалюватися. Якщо мова йде про дитину, то ці бар'єри повинен долати дорослий – вихователь, учитель. У разі ж

дорослого, який навчається, це має робити він сам або за допомогою іншого дорослого. Але для цього дорослий учень має усвідомити ці бар'єри.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на вищезазначене, особливий науковий інтерес викликає підхід до освіти дорослих, відомий як Програма NALM – New Adult Learning Movement (Рух за оновлення освіти дорослих). Цей підхід розроблено Конрадом ван Хойтеном, нідерландським соціологом і педагогом [8-10]. Методологічними засадами програми NALM є антропософія – учення про духовну основу світу та людини, фундатором якої є Рудольф Штайнер (видатний європейський мислитель, філософ, учений, засновник вальдорфської школи) [5-7].

За програмою NALM працюють у багатьох країнах Європи та Північної Америки. Із 2000 р. в Україні здійснює роботу семінар, орієнтований на підвищення кваліфікації вальдорфських педагогів. Тривалість семінару – три роки, форма роботи – очно-заочна: двічі на рік протягом двох тижнів проводяться інтенсивні заняття в різних містах України (Дніпро, Київ, Одеса, Харків тощо). Паралельно робота з педагогами здійснюється в школах, що працюють за вальдорфською системою. Як правило, один-два рази на тиждень педагоги збираються разом для спільної роботи [3].

Основні підходи, форми та методи програми NALM використовуються також у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди для підготовки та перепідготовки вчителів для роботи в умовах реалізації Концепції «Нова українська школа». Ця робота здійснюється в межах спецсемінару «Антропософська освіта дорослих» [1, 11].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вивчення психолого-педагогічної літератури дозволяє зробити висновок про те, що шляхи подолання бар'єрів в антропософській освіті дорослих є недостатньо вивченими у вітчизняній педагогічній думці.

Формування мети статті. Метою статті є розкриття особливостей антропософськи-орієнтованого підходу до подолання бар'єрів, реалізованого у програмі освіти дорослих New Adult Learning Movement (NALM).

Виклад основного матеріалу. Згідно з антропософським баченням образ людини – це триєдність тілесного, душевного та духовного буття; людська індивідуальність, її «Я», виявляється в трьох основних функціях людської душі (психіки) – мисленні, почуттях і волі. Ці сфери людини перебувають у стані постійного руху, а завдання освіти полягає в пошуку методів і форм їх гармонізації [5].

За К. ван Хойтеном, у будь-якому навчанні виявляються три основні бар'єри – бар'єри в людському мисленні, почуттях і вольовій діяльності. Ці бар'єри людина може переживати як нездоланну перешкоду, як прірву, що викликає страх, як сильне відчуття антипатії або безсилля. Такі переживання часто супроводжуються почуттями неповноцінності, пригніченості, слабкості тощо.

Необхідно працювати над усіма трьома бар'єрами, оскільки робота лише з одним видом бар'єрів порушує рівновагу і є небезпека однобічності (зокрема

інтелектуалізація без практичних дій і без зв'язку з якісним, особистісним елементом життя почуттів або підвищення майстерності без реального розуміння цілей і змісту своєї діяльності тощо). І саме в подоланні цих трьох бар'єрів і відбувається справжнє змінювання – сутнісне навчання: людина починає розуміти або бачити те, що раніше було незбагненим. Вона облагороджує світ своїх почуттів, поглиблює та збагачує його. Однак, перш за все, необхідно розвинути в собі певну якість, а саме: бачити і розпізнавати свої бар'єри.

Отже, бар'єр мислення існує між розумінням людиною світу і власним «Я». Це завіса, що закриває реальність світу. Розумові моделі відкривають, як правило, лише частину дійсності, часто приховуючи інші реальності. Пізнаючи світ, людина наштовхується на все нові й нові загадки, виявляючи при цьому перешкоди, що стоять на шляху пізнання. Бар'єр почуттів знаходиться між «Я» людини та розумінням нею самої себе, виявляється як опір на шляху до реальності. Антипатії, симпатії та інші переживання заважають сприйняттю процесу навчання. Вольовий бар'єр виникає у відносинах між «Я» і світом. «Я» хоче робити щось у світі, хоче формувати, організовувати, досягати чогось. При цьому «Я» протидіє вольовий бар'єр [8].

Щоб подолати бар'єр мислення, дорослому учню необхідно: навчитися ставити питання й досліджувати феномени, а не пасивно приймати знання та готові відповіді; розуміти, що потрібно змінити в собі задля істинного пізнання; навчитися розрізняти те, що знаєш, від того, що розумієш (відрізняти своє власне від того, що сприйнято від інших людей); розвинути в собі здатність об'єктивного спостереження.

Важливо також розуміти, що в житті кожна людина переживає дійсність по-своєму. Так, одні люди в змозі мати справу тільки з чимось конкретним. Інші – як істину переживають більш абстрактний спосіб дій. Треті наполягають тільки на аналітичному або синтетичному методі. Є також такі, які не можуть зрозуміти щось образне, воно для них є чимось химерним. Описовий виклад вони вважають не науковим, лише чіткі визначення мають для них значення. Водночас є й такі, які стверджують, що визначення – це засіб, що «прикриває» брак розуміння.

Отже, за своїми задатками та способом мислення всі мають свої власні, відмінні від інших, у певному сенсі однобічні розумові бар'єри. Жодний учитель дорослих не може задовольнити всіх своїх учнів, з їхніми відмінностями, перш за все, у способі мислення. Тому від учителя дорослих вимагається інше: стати для учнів порадником у подоланні тих проблем, що виникають на порозі мислення, порадником, який допомагає подолати ці однобічності. Учитель дорослих повинен спільно зі своїми учнями виявляти блоки-бар'єри. Потім порадити, що потрібно робити для їх подолання. І далі супроводжувати учня на його шляху пізнання. При цьому дорослий учень розвиває здатність відкриватися всьому світу (без бар'єрів), щоб у ньому могла виразити себе істина світу [8].

У подоланні бар'єру почуттів йдеться не стільки про прорив, як це відбувається з мисленням, або випробування на мужність, що важливо для подолання бар'єру волі, – тут мова йде про перетворення самого себе.

Подолати цей опір пізнавальним шляхом або навіть зусиллям волі дійсно складно для багатьох людей. Багато хто з учителів дорослих відчувають певні труднощі в цій галузі, часто відмовляючись розглядати бар'єр почуттів як істотну частину навчального процесу. Це свідчить лише про те, що учитель дорослих і сам має значні складнощі в подоланні свого бар'єру почуттів. З огляду на це найважливішим завданням освіти дорослих (хоча цьому не завжди приділяється належна увага) є знаходження творчого способу подолання такого особистого бар'єру, який супроводжує будь-який навчальний процес. Адже процес навчання, з яким людина через особисті переживання внутрішньо не пов'язана, не може сприяти людському розвитку.

Учитель дорослих має ознайомитися з природою порога між свідомим і несвідомим душевним життям. Цей поріг виявляється в усіх людських почуттях, що виникають у навчальному процесі. Оскільки вчитель дорослих зачіпає особистісну сферу, то надто важливим є його дружнє ставлення, у якому немає осуду та докорів. Але це можливо лише в разі, якщо вчитель дорослих досяг уже певної зрілості у власному житті почуттів.

Для подолання бар'єру почуттів необхідно враховувати такі значимі аспекти, як: розуміння кожним учасником навчального процесу, наскільки важливо звертати увагу на нескінченний опір, який він переживає в царині почуттів; глибокий аналіз власного біографічного розвитку, що суттєво допомагає, – так само, як і усвідомлення того, яким чином розвивається людська душа від кризи до кризи; вміння вчителя дорослих вести бесіди, що допомагають учневі в розв'язанні проблеми подолання бар'єру почуттів.

Щодо останнього, то тут найважливішою якістю вчителя дорослих є його здатність дійсно слухати співрозмовника. Дорослі учні часто скаржаться на те, що не знаходять людину, з якою можна було б поговорити на особисту тему. Однак, і сам дорослий учень повинен учитися проводити бесіду такого роду, тобто «бесіду, що допомагає» (підкреслимо, що використання терміна «бесіда, що допомагає» не пов'язано з методами психотерапії). Потрібна певна мужність, щоб вступити в делікатну царину почуттів. Проте, як свідчить досвід, що, хоча за цим порогом почуттів і криється багато всього неприємного й делікатного, але є й багато несподівано прекрасного та позитивного [8].

Як зазначалося вище, при вольовому бар'єрі йдеться про стосунки між людським «Я» і світом, коли «Я» відчуває опір у вольовій галузі. Слід зазначити, що існує багато людей, які віддають перевагу навчанню саме через дії, йдучи так званім емпіричним шляхом. Проте більшість учителів дорослих визнають, що насправді воля учня часто виявляється паралізованою. Неможна стверджувати, що дорослі учні не здатні сприймати нове або займатися новими видами діяльності. Але, як правило, вони займаються тільки тими питаннями, які перед ними висуваються, або є типовими для нашої технізованої сучасності. Таке виконання «заданого» не слід ототожнювати з «активністю», оскільки

воно виключає свідоме керівництво «Я», що призводить до послаблення здатності оволодіти своєю волею. Якраз на прикладі цих регульованих діяльностей добре виявляється заціпеніння життя волі, що, у свою чергу, перешкоджає їй активній роботі над бар'єрами в галузі мислення та почуттів. Існує тенденція, що дорослий учень у своєму навчанні все більше потребує приписів і не є самостійним у процесі навчання.

Основний характер спротиву волі – це страх, що залишається глибоко захованим у людині. Цей страх, що живе в нашій волі, виявляється часто як занепокоєння в галузі почуттів і невпевненість у інтелектуальному житті. Так, у вишах часто можна почути нарікання викладачів на те, що у студентів занадто слабка воля вчитися, мало витримки, занадто легко вони пасують перед труднощами, воліють залишатися пасивними глядачами; не здатні зв'язувати себе з чим-небудь і роблять лише те, що їм приємно, тощо.

У галузі волі, таким чином, основна проблема полягає в тому, щоб знаходити в собі мужність вчитися, змінюватися і розвиватися. Тому основне завдання вчителя дорослих – це пробуджувати волю людини, допомагати їй долати страх і виховувати в собі мужність. Глибоко заховані та різноманітні види страху повинні стати «вихователями мужності». Слід також згадати про те, що у звичайному набутті вмій і навичок, які необхідні в тій чи іншій професії, коли тренуються запропоновані дії, страх не виявляється, він залишається прихованим. Але він дасть про себе знати відразу, як тільки виникне необхідність прийняття самостійного рішення. Тому в багатьох освітніх установах спостерігається тенденція щодо надання студентам зовнішніх гарантій, організувавши чітко розпланований та детально описаний освітній процес. Цілком очевидно, що людина в цьому випадку обмежена ззовні, пробудження волі не відбувається.

Пробудженню самостійної волі дорослого учня до навчання сприяють такі основні моменти: залучення дорослого учня до художньої діяльності (глибоке переживання звуку, кольору, слова, руху тощо), яка звернена до творчого начала в людині; робота в групі, що здатна «пробудити» в людині значну активність (групова навчальна діяльність часто успішніше може привести волю учня в рух, ніж його самостійна робота); проектна діяльність дорослого учня або групи учнів; структура самого навчального процесу, що має вплив на волю дорослого учня (виклад навчального матеріалу, що обмежується одним лише змістом, викликає, як правило, антипатії, а залучення особистого начала, навпаки, має позитивний ефект) [8].

Поряд із вище розглянутими способами подолання бар'єрів навчання в антропософській освітній практиці також плідно використовуються вправи внутрішнього характеру, що були рекомендовані Р. Штайнером для активізації й розвитку душевного життя людини.

Насамперед, йдеться про вправи, які сприяють особистості в оволодінні ходом власних думок, взятті під контроль своїх емоцій і почуттів, вольових імпульсів. Це відповідає цілісності психічної структури людини, внутрішнє життя якої характеризується інтелектуальними й афективними (емоціями,

бажаннями, почуттями) процесами і найвищим їх рівнем – вольовою активністю, пронизаною свідомістю. Саме воля, яка є досягнутим людиною рівнем саморегуляції своєї діяльності й поведінки, має супроводжувати всі види діяльності для того, щоб вони були ефективними.

Створенню основоположного настрою для роботи над собою в означеному напрямі може допомогти, зокрема, вправа з проведення щовечора перед засинанням критичного ретроспективного огляду: у зворотній послідовності людина згадує й самокритично (але без самозвинувачення) оглядає день, що минув, себе в подіях дня (що було істотним; на що було марно витрачено час; де піддався емоціям, необ'єктивним оцінкам тощо). Такий дистанційний діалог із самим собою допомагає краще узнати себе, позбутися негативних виявів власного характеру, набути зваженого ставлення як до оточення, так і до себе [4, 7].

Для розвитку розумової сфери плідними є рекомендації Р. Штайнера про вироблення практичного мислення людини [6], а також запропоновані ним вправи, спрямовані на контроль за ходом своїх думок. Так, опанувати розумовим процесом можна, якщо на простих прикладах навчитися самому визначати порядок слідування одна за одною думок. Наприклад, можна спробувати повністю сконцентрувати свідомість упродовж 5-10 хвилин на одному предметі, який легко осягається, скажімо, на свічі, яка горить: походження воску; зберігання, продаж; запалювання, згоряння тощо. Важливо, щоб протягом усієї вправи не допускати ніяких думок, які не мають безпосереднього відношення до свічі [7].

Суттєвим аспектом розвитку інтелектуальних процесів є свідома робота людини зі своєю пам'яттю, позбавлення від забудькуватості. Наприклад, можна взяти який-небудь предмет та покласти його на місце. Робити це треба з величезним благоговінням і максимальною концентрацією уваги. Така вправа є особливо актуальною саме в наш час, коли людська пам'ять стає суцільно електронною, залежною від комп'ютера та інших гаджетів. Унаслідок такого «цифрового слабоумства» ще зовсім молоді люди все забувають, розгублюються в часі та просторі [4].

Для опанування вольових імпульсів Р. Штайнер рекомендує таку просту, але досить ефективну вправу: у певний час виконувати якусь невелику, спеціально та вільно обрану роботу (спостереження погоди, поливання спеціально придбаної рослини тощо). Для свідомого посилення волі можна також спробувати щось змінити в себе, наприклад, свій почерк. Слід обрати одну чи декілька букв з алфавіту та спробувати змінити їх написання або протягом певного часу не лише писати букви, але й «малювати» їх.

Ще однією зі вправ, спрямованих на розвиток волі, є подолання якої-небудь звички – такої, що не має життєвого значення або є навіть шкідливою. Можна, зокрема, енергійно обмежити себе в солодощах, кофе, сигаретах тощо або навіть зовсім відмовитися від них. Важливо відзначити, що така вправа не повинна бути пов'язаною з будь-якою формою аскетизму, оскільки рекомендовані Р. Штайнером вправи ведуть не до послаблення тіла, а до

посилення душі. Це стає можливим, якщо людина звекає до того, що вона строго слідує своїм власним наказам [4, 7].

Не менш, а іноді й більш важливо для людини свідомо уникати крайніх виявів симпатій та антипатій, бурних вибухів емоцій і почуттів. Першим кроком на цьому шляху є навчання управлінню своїми емоціями й почуттями. Йдеться не про приглушення почуття радості або смутку, а про стриманість, виваженість, спокійність, володіння собою в різних ситуаціях, особливо у важких.

За Р. Штайнером, найкращою вправою для взяття під контроль своїх емоцій і почуттів є спілкування з людиною, яка викликає почуття відрази, огиди. Треба свідомо пригамовувати такі почуття та безпристрасно віддаватися впливу всього, що ця людина робить. Споріднена вправа полягає в тому, що людина терпляче вислуховує міркування, які вважає необґрунтованими, не роблячи зауважень, не критикуючи й навіть внутрішньо не переживаючи почуття переваги, зверхності, «усезнайства» [7].

Для вдосконалення емоційно-почуттєвої сфери та душевного життя загалом дуже важливим є розвиток такої якості, як позитивність, тобто знаходження в усіх подіях повсякденного життя чогось доброго, ціннісного, позитивного. Досить важливо навчитися позитивно думати про всіх людей, з якими маєш справу. Так, для подолання негативних настанов відносно якої-небудь людини, можна використовувати любую можливість піти назустріч цій людині. Треба знову і знову внутрішньо уявляти позитивні риси такої людини. При такому ретельному й детальному продумуванні в будь-якій людині можна віднайти позитивні якості. Більш того, часто виявляється, що ціннісні властивості людини превалюють над її негативними рисами [7].

Висновки. Отже, в освіті дорослого виявляються три основні рівноправні бар'єри, над якими необхідно працювати, надаючи дорослому учневі конкретну допомогу в їх подоланні, а саме: бар'єри в людському мисленні, бар'єри у почуттях, бар'єри у вольовій діяльності. Це відповідає цілісності психічної структури особистості, внутрішнє життя якої характеризується інтелектуальними й афективними (емоціями, бажаннями, почуттями) процесами і найвищим їх рівнем – вольовою активністю, пронизаною свідомістю. Розпізнання людиною своїх бар'єрів є першим кроком у пізнанні, самопізнанні й саморозвитку.

Подолання бар'єрів у мисленні передбачає: у людини повинно бути бажання запитувати, досліджувати дійсність, а не пасивно приймати знання та готові відповіді; той, хто навчається, має відмовитися від моделі реальності, проте сама реальність повинна відкритися людині; людині необхідно навчитися спостерігати навколишню дійсність, а також розрізняти те, що вона знає, та те, що розуміє.

Серйозною проблемою є бар'єри в галузі емоцій, почуттів. Симпатії, антипатії часто відсторонюють людину від світу. Водночас стриманість, володіння собою, внутрішній спокій можуть стати тими вікнами, через які особистості відкривається світ. Найважливішою проблемою сучасної людини є

вольова пасивність, але лише пробуджена воля може стати тією опорою, завдяки якій людина може вчитися та розвиватися все життя. Найбільш ефективними шляхами формування вольової активності людини є заняття різноманітними видами мистецтва, а також робота у групі та проектна робота. Схарактеризовано сукупність вправ внутрішнього характеру, що рекомендовано Р. Штайнером, допомагають людині оволодіти ходом своїх думок, взяти під контроль свої емоції й почуття, вольові імпульси та тим самим сприяють подоланню освітніх бар'єрів.

Перспективи подальших наукових розвідок. Використання антропософськи-орієнтованого підходу для подолання бар'єрів в освіті дорослих відкриває перспективи не лише для вдосконалення роботи семінарів із підготовки викладацьких кадрів для вальдорфських шкіл, а й для поліпшення професійної, післядипломної, неформальної та інформальної освіти дорослих учнів.

Література

1. Іонова О.М. Антропософськи-орієнтований підхід до освіти дорослих. *Педагогіка і психологія: Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2018. № 4. С. 12–19.
2. Іонова О.М. Становлення й розвиток людини: антропософський підхід. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*: зб. наук. пр. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2010. № 4. С.56–63.
3. Лозова В.І., Іонова О.М. Види, авторські дидактичні системи навчання. *Лекції з педагогіки вищої школи* : навч. пос. за ред. В.І. Лозової. Харків : «ОВС», 2010. С. 179–222.
4. Мольман Ж. Основы антропософской психотерапии : цикл лекций. Ч. 2 : [пер. с нем.]. Киев : Наирі, 2017. 296 с.
5. Штайнер Р. Общее учение о человеке как основа педагогики : [пер. с нем.]. Москва : Парсифаль, 1996. 176 с.
6. Штайнер Р. Практическая выработка мышления : [пер. с нем.]. bdn-steiner.ru/modules.php?name=Ga_Book&Id=108&Bid=3
7. Штайнер Р. Как достигнуть познания высших миров? : [пер. с нем.]. Ереван : Ной, 1992. 156 с.
8. Houten C.V. *Awaking the Will. Principles and process in Adult Learning*. London: Tempe LODGE, 1999. 230 p.
9. Houten C.V. *Practising Destiny. Principles and process in Adult Learning*. London: Tempe LODGE, 2000. 180 p.
10. Houten C.V. *Creative Spiritual Research. Awakening the Individual Human Spirit*. London: Tempe LODGE, 2009. 156 p.
11. Ionova E., Partola V. Salutogenetic approach in adult education. *Pedagogy and Psychology of Sport*, 2017. V. 3. No 2. P. 4–17.

References

1. Ionova, O. M. (2018). Antroposofsky-orientovanyi pidhid do osvity doroslyh. *Pedahohika i psyholohiia: Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnyh nauk Ukrainy*, 4, 12-19. (in Ukrainian)
2. Ionova, O. M. (2010). Stanovlennia i rozvytok liudyny: antroposofskyi pidhid. *Pedahohika, psyholohiia ta medyko-biolohichni problemy fizychnoho vyhovannia ta sportu*, 4, 56-63. (in Ukrainian)
3. Lozova, V. I., & Ionova, O. M. (2010). Vydy, avtorski dydaktychni systemy navchannia. Lozova, V. I. (Ed.). *Lektsii z pedahohiky vyshchoi shkoly*. Kharkiv : "OVS". (in Ukrainian)
4. Molman, J. (2017). Osnovy antroposofskoi psihoterapii: tsykl lektsiy. Ch. 2. Kyiv : Nairi, 2017. 296 c. (in Russian)
5. Steiner, R. (1996). Obshchee uchenie o cheloveke kak osnova pedahohiki. Moscow : Parsifal. (in Russian)
6. Steiner, R. (n.d.). Prakticheskaya vyrabotka myshleniya. Retrieved from bdn-steiner.ru/modules.php?name=Ga_Book&Id=108&Bid=3 (in Russian)
7. Steiner, R. (1992). Kak dostignut poznaniya vyschyh mirov?. Yerevan: Noah. (in Russian)
8. Houten, C. V. (1999). *Awaking the Will. Principles and process in Adult Learning*. London: Tempe LODGE.
9. Houten, C. V. (2000). *Practising Destiny. Principles and process in Adult Learning*. London: Tempe LODGE.
10. Houten, C. V. (2009). *Creative Spiritual Research. Awakening the Individual Human Spirit*. London: Tempe LODGE.
11. Ionova, E., & Partola, V. (2017). Salutogenetic approach in adult education. *Pedagogy and Psychology of Sport*, 3(2), 4–17.